

Тихоненков Д. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

НАДЗВИЧАЙНІ КОМІСІЇ І КОНТРОЛЬ БІЛЬШОВИКІВ ЗА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЮ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1918–1920 РР.)

EXTRAORDINARY COMMISSIONS AND THE CONTROL OF THE BOLSHEVIKS FOR THEIR ACTIVITY IN UKRAINE DURING THE CIVIL WAR (1918–1920)

У статті досліджується зв'язок політичної доктрини більшовиків з діяльністю надзвичайних комісій в УРСР в 1918–1920 рр. Показані форми і методи партійного контролю за ЧК. Досліджено механізм державного терору у контексті діяльності ЧК. Проаналізовано законодавчу базу діяльності надзвичайних комісій. Порівняно нормативно-правове закріплення контролю за надзвичайними комісіями з боку партійних органів та практику правозастосування.

Автором у статті проаналізовано повноваження та функції партійних органів щодо провадження контролю за діяльністю надзвичайних комісій. Наводяться відомості із архівних джерел щодо діяльності партійних органів контролю за ЧК. Автором досліджено механізм формування чекістських органів та контроль за цією діяльністю з боку більшовиків. Наводяться архівні відомості щодо національного складу ряду надзвичайних комісій, які діяли на території України.

Досліджується нормативне підґрунтя формування партійних органів, уповноважених здійснювати контроль за чекістськими органами. Автором у статті наводяться характеристики діяльності надзвичайних комісій в Україні з боку реальних очевидців, учасників тих подій, партійних діячів, публіцистів тих часів. Наводяться положення секретних документів, виданих органами радянської влади, які мали своєю метою ручне управління діяльністю чекістських органів та її правильну координацію.

Автор наводить ряд статистичних даних щодо результатів діяльності партійних органів щодо контролю за діяльністю надзвичайних комісій в Україні. Досліджено генезис розвитку партійного контролю з боку більшовиків за діяльністю чекістських органів на території України. Автором проаналізовано взаємозв'язок між комуністичною партією більшовиків та надзвичайними комісіями.

Досліджено процес залучення до діяльності надзвичайних комісій комуністичної молоді, процес відбору кадрів до їхніх лав. Автором наводяться архівні відомості про практику притягнення до кримінальної відповідальності членів комуністичної партії більшовиків.

Автор розглядає статтю як перший крок до переосмислення суті «червоного терору», його витоків і механізму реалізації з позиції сьогодення.

Ключові слова: ВУЧК, більшовицька доктрина, терор, репресії, партійний контроль.

The article examines the connection between the Bolshevik political doctrine and the activity of the extraordinary commissions in the USSR in 1918–1920. The forms and methods of party control over the Cheka are shown. The mechanism of state terror in the context of the activity of the Cheka is investigated.

The legal basis of the activity of the extraordinary commissions is analyzed. Comparatively, the legal regulation of the control of extraordinary commissions by the party bodies and the practice of enforcement. The author analyzes the powers and functions of party bodies in the control over the activities of extraordinary commissions.

Information from archival sources on the activities of party control bodies of the CheK is provided. The author examines the mechanism of the formation of the Chekist bodies and the control of this activity by the Bolsheviks. Archival information on the national composition of a number of extraordinary commissions operating in the territory of Ukraine is provided. The normative basis for the formation of party bodies authorized to control the Chekist bodies is investigated.

The author describes in the article the characteristics of the activities of extraordinary commissions in Ukraine from the side of real eyewitnesses, participants in those events, party figures, and publicists of those times. The provisions of the secret documents issued by the authorities of the Soviet government with the aim of manually managing the activities of the Chekist bodies and its correct coordination were provided. The author gives a number of statistical data on the results of the activity of party bodies in controlling the activities of the extraordinary commissions in Ukraine.

The genesis of the development of party control by the Bolsheviks over the activities of the Chekist bodies on the territory of Ukraine is explored. The author analyzes the relationship between the Communist Party of the Bolsheviks and the extraordinary commissions. The process of involvement in the activities of extraordinary commissions of communist youth, the process of recruiting staff to their ranks is explored. The author presents archival information on the practice of bringing to justice the members of the Communist Party of the Bolsheviks.

The author considers this article as the first step towards rethinking the essence of “red terror”, its origins and mechanism of implementation from the standpoint of today.

Key words: VUChK, Bolshevik doctrine, terror, repression, party control.

Постановка проблеми. Становлення радянської влади в Україні відбувалося при опорі на репресивні органи. Центральне місце серед органів терору займали надзвичайні комісії. Вони діяли в рамках політичної доктрини більшовиків і під контролем партійних органів. Проблема контролю

компартії за діяльністю ЧК на Україні досліджена недостатньо. Видані раніше роботи носять, як правило, кон'юнктурний характер. Тому важливо з позиції сьогодення простежити процес становлення радянської влади на Україні, ідеологічне забезпечення цього процесу і механізм дер-

жавного терору, на вістрі якого знаходилися надзвичайні комісії.

Новий погляд на вітчизняний історичний досвід діяльності першої форми спецслужб на Україні і партійний контроль за ними важливий для сучасного дослідження практики терору в різних країнах і її зв'язку з релігійними і соціальними доктринами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця тема піднімалася в написаних в 60-ті роки роботах В.Д. Голіченко та В.В. Сенюшкіна. Вони описували діяльність надзвичайних комісій позитивно і вказували на важливе значення партійного контролю за ЧК. І навпаки, починаючи з Перебудови СРСР було опубліковано багато статей негативного характеру. В основному це була публіцистика, яка не спирається на архівні матеріали.

Постановка мети. Робота має за мету встановити принципи, значення та механізм контролю партії більшовиків за їх першими органами державної безпеки – надзвичайними комісіями. Потреба у так званих «спецслужбах» існує у всіх державах і в усі часи. Тому важливо поставити їх під контроль демократичних інститутів і включити в державний механізм таким чином, щоб вони, не втрачаючи своїх специфічних функцій, стали дійсними захисниками конституційного ладу і служили інтересам вільного громадянського суспільства, а не тій чи іншій політичній групі.

В цьому плані як позитивний, так і негативний історичний досвід має вивчатися і враховуватися. Відкидаючи комуністичну доктрину і пов'язаний з нею терор зовсім необов'язково відмовлятися від розумних форм і методів контролю, які використовували більшовики у відношенні своїх чекістських органів. При становленні незалежної української держави проблема контролю за органами держбезпеки не знімається. Існує небезпека, що ці органи можуть стати силовим інструментом вже в руках нової правлячої еліти, обслуговуючи при цьому кланові інтереси або використовуватися опозицією для захоплення влади.

Виклад основного матеріалу. В Україні в означений період усі державні органи в структурі радянської влади діяли відповідно до політичною програмою більшовиків. В силу цього партійне керівництво було вищим законом в роботі будь-якого державного органу, тим паче в діяльності надзвичайних комісій. У листі ЦК РКП (б) до комуністів-працівників ЧК йшлося про те, що надзвичайні комісії створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем [1].

У липні 1919 р. Ф.Е. Дзержинський писав М.Я. Лацис: «Я думаю, що ЧК на Україні, як в своє время у нас в Великороссии ЧК губернские, должны быть органом центра и задачей ВУЧК должно было быть проводником политики ЦК РКП на Украине» [2, с. 132]. Так і вийшло. Діяльність надзвичайних комісій України прямувала ЦК РКП (б), ЦК КП (б) У, губернськими і повітовими партійними комітетами. Державному контролю і нагляду за ЧК передував контроль партійний. Його слід розглядати, перш за

все, як один із механізмів проведення в життя політики правлячої партії.

Певну роль в організації та роботі ЧК до липня 1918 р. відіграла також партія лівих есерів. Її члени займали ряд відповідальних посад у ВЧК. Після придушення лівоесерівського заворушення надзвичайні комісії стали більшовицькими і почали проводити в життя виключно політику ЦК РКП (б) і навіть використовуватися в боротьбі з опозицією всередині самої партії.

Саме тоді була закладена традиція контролю вищої комуністичної номенклатури за діяльністю органів державної безпеки. Одночасно складалася практика, коли «вождь» партії особисто розпоряджався органами репресії і з їх допомогою контролював «свою» партію. Безліч підтверджень цьому можна знайти в збірнику документів «В.И. Ленин и ВЧК» [3]. Ставлячи завдання перед чекістами, В.І. Ленин навряд чи сам замислювався як хто (голови уряду або партійного лідера) він це робить.

Важливе значення в організації контролю за ЧК відіграла кадрова політика більшовиків. Українські надзвичайні комісії формувалися як органи КП(б)У і на роботу в них прямували, передусім, комуністи. Незважаючи на неодноразові вимоги різних партій України допустити їх членів до складу цих органів, ЦК КП(б)У ці домагання категорично відкинув.

Головою Всеукраїнської ЧК спочатку був призначений член ЦК КП(б)У І.І. Шварц. Змінив його на цій посаді член партії більшовиків з 1905 р. М.Я. Лацис, який вказував, що в надзвичайних комісіях повинні працювати тільки комуністи і віддані справі революції робітники і селяни [4]. Такої ж позиції дотримувався комуніст В.Н. Манцев, посланий в кінці 1919 р. ЦК РКП(б) на Україну і очолив Центральне управління надзвичайних комісій (згодом знову перейменоване в ВУЧК). Майбутній голова ГПУ СРСР, член партії з 1902 р. В.Р. Менжинський входив до складу колегії ВУЧК. Не тільки центральний, але і губернські апарати чекістських органів у більшості своїй були укомплектовані комуністами.

Відповідно до принципу партійності формувалася і рядовий склад органів держбезпеки. На місця підбір і розстановка чекістських кадрів здійснювалися безпосередньо вищими партійними органами і через партійні комітети. Така інформація міститься в директивному листі ЦК РКП(б) від 24 грудня 1919 р. до всіх губернських і повітових комітетів партії «Про направлення на роботу в надзвичайні комісії перевірених і стійких комуністів» і безліч інших документів, розміщених у збірниках з історії ВЧК [5, с. 112, 146, 347-349, 437] і ВУЧК [6, с. 38, 39, 41, 50, 61, 62, 91, 102, 108, 112, 128, 130, 132, 136, 144, 154, 156, 168, 187, 191, 199, 263, 264, 267, 277, 278, 299, 300, 362, 363].

Колегії центральних органів, а також губернських і повітових ЧК створювалися партійними комітетами виключно з комуністів. Партком мав право відкликати зі складу колегії будь-якого комуніста, посилати на його місце іншого, розпускати саму колегію або обирати іншу. У кожному такому випадку партійний орган

зносився з вищою інстанцією або давав мотивований висновок в вищій партійний і чекістський орган.

Жодне засідання колегії губчека не минало без участі члена партійного комітету, жоден захід не проводився в житті без попередньої згоди губкому партії. Однак, в перші роки більшовицького правління комуністів було не так багато, як в наступний радянський період. Лацис М.Я. влітку 1919 р. зазначав, що парткоми недостатньо забезпечують надзвичайними комісії партійними кадрами [5, с. 295].

Відсоток комуністів в українських ЧК збільшувався завдяки тому, що Радянська Росія регулярно постачала їм партійні кадри, часто вже з досвідом чекістської роботи. Сам Ф.Е. Дзержинський кілька разів відвідував Україну і безпосередньо керував діяльністю ВУЧК. Крім того, працюючи в ЧК члени партії звільнялися від різного роду мобілізацій. Спеціальні курси ВЧК і кілька чекістських шкіл на Україні навчали направлених туди парткомаами комуністів, які потім поповнювали надзвичайні комісії. Наприклад, в Одеській губчека в березні 1920 р. було 60 членів партії, до середини року налічувалося 108, а до кінця року – 320. До кінця 1920 р. в усіх органах ЧК України близько 40% становили комуністи [7, с. 37].

Періодично в органах ЧК проводилися чистки і атестації особового складу. Враховувалася не тільки професійна придатність чекістів, а й їхня політична благонадійність. Спочатку на роботу в ЧК залучалося багато молоді з числа комсомольців. У Білоцерківській ЧК помічникові голови Чорноморцю в травні 1919 р. не виповнилося ще й 17 років.

Однак 15 липня 1921 р. ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і колегія ВУЧК звернулися з циркулярним листом до всіх губкомів партії, губкомів комсомолу і всіх губчека про небажаність заповнення чекістських органів виключно молодими співробітниками. У листі зазначалося, що у молодих працівників, в тому числі комсомольців, ще несталі погляди і вони не встигли зміцнитися ідейно. Тому пропонувалося звільнити з ЧК усіх членів комсомолу, які не досягли 18 років. Питання про роботу комсомольців старшого віку в кожному конкретному випадку повинен був розглядатися персонально губернським комітетом партії спільно з колегією ВУЧК і комітетом комсомолу.

Комсомольцям доводилося брати участь у розстрілах, брати заручників і застосовувати тортури [8; 9; 10; 11]. Так, за словами очевидців, в Києві молодий помічник коменданта ВУЧК Ізвозииков регулярно брав участь у вбивствах і з задоволенням забирав собі золотий годинник, одяг та інші речі убитих [12, с. 65].

Молоді і старі чекісти знімали нервову напругу алкоголем і кокаїном. Наприклад, в Білій Церкві весь особовий склад місцевої ЧК регулярно вживав наркотики і безпробудно пиячив, здійснюючи попутно масу злочинів [13, д. 1361, л. 1-190].

У лютому 1920 р. ЦК КП(б)У запропонував усім партійним організаціям почати поступову планомірну зміну давно працюючих чекістів. За словами Дзержинського, в органах ЧК могли служити лише

святі або негідники [14, с. 70]. Чекіст Шкловський на зауваження, що в провінції твориться зовсім не червоний терор, а суцільна кримінальщина, відповідав про безглуздість підходити до діяльності надзвичайних комісій, спираючись на право [15, с. 91].

Необхідністю поліпшення особового складу надзвичайних комісій можна пояснити скасування постановою ВУЦВК, РНК, НКВД і ВУЧК від 21 травня 1919 р. повітових ЧК [6, с. 84–85]. Замість них були створені політичні бюро при повітових органах міліції. Сама назва цих органів говорить про політичну спрямованість їхньої діяльності.

Окремо слід вказати на інтернаціональний склад надзвичайних комісій. У перші роки діяльності українських ЧК абсолютна більшість їх співробітників були особами неукраїнської національності: латишами, євреями, німцями, китайцями, поляками. На цей факт звертали увагу свідки подій тих років Н. Жевахов, І. Бунін, О. Купрін, З. Гиппиус, А. Денікін, П. Краснов, С. Мельгунов. Цікаві факти наводить В.І. Семененко. Наприклад, коли повстанці Д. Соколовського в ніч на 9 липня знищили під час нападу на Новгород-Волинськ вартовий загін місцевої ЧК, серед убитих налічувалося 30 китайців. Окрема рота Лі Сю Ляна з особливого відділу 1-ї Української армії в квітні 1919 р. взяла активну участь у придушенні селянського виступу проти безчинств більшовиків в передмісті Києва. У Київську ЧК якимось чином потрапив навіть 21-річний японець Масакіті, якого за вбивство судили 29 серпня 1919 р. білогвардійці. В.І. Семененко зазначає, що незважаючи на термінові мобілізації комуністів-українців в органи ВУЧК, багато хто з них відсівалися, тому що не могли холоднокрівно брати участь у проведенні терору [12, с. 5–6].

Можна зробити висновок про те, що більшість в українських надзвичайних комісіях становили комуністи, найчастіше люди некорінних національностей. Це давало більшовикам реальну можливість направляти і контролювати діяльність органів держбезпеки.

Контролюючи виконання партійних директив і дотримання «соціалістичної законності», партійні органи могли піддати перевірці будь-які дії ЧК: обґрунтованість арештів, правильність і доцільність заходів покарання, терміни пред'явлення звинувачення заарештованим, оформлення матеріалів дізнання і слідства. 14 грудня 1918 р.

Рада Оборони надала делегатам від партійних комітетів право брати участь в слідстві у справах заарештованих, тобто бути присутнім при провадженні обшуків, арештів, на допитах і очних ставках. Парткомам надавалося право звільняти з-під арешту тих, за кого були поручительства членів губернських комітетів і міськкомів партії [16, № 94, ст. 941].

Секретарі губернських комітетів зобов'язані бути особисто присутніми на засіданнях колегій ЧК, коли там розглядалися справи за обвинуваченням робітників і селян. Думка партійних органів про направлення і судові рішення у справі було партійною директивою для комуністів, які працюють у надзвичайних комісіях.

Контроль партії тісно перепліталася з внутрішньо-відомчим контролем. Наприкінці 1918 р. при російських ЧК почали створюватися контрольні комісії, куди входили представники вищих органів ЧК і місцевих партійних комітетів. Спочатку правове становище комісій не було чітко визначено. Як правило, члени комісії брали участь в засіданнях ЧК і володіли правом вето, тобто могли зупиняти виконання рішень ЧК до розгляду їх на партійному рівні [2, с. 196]. У постанові Московського комітету РКП (б), що вийшов на початку жовтня 1918 р. права контрольних комісій були визначені в такий спосіб: 1) спостереження за правильністю провадження обшуків і арештів, винесенням вироків, ревізією речей і порядком їх розподілу; 2) накладення «вето» на ті чи інші рішення РЧК (районної ЧК) до перенесення справи до вищої інстанції [17].

28 вересня 1918 р. в «Известиях ВЦИК» було опубліковано повідомлення ВЧК про створення при ній контрольної-ревізійної колегії для прийому скарг від населення і проведення ревізій, а на початку 1919 р. було розроблено положення про контрольні-ревізійні комісії при ВЧК. Вона складалася з трьох членів від колегії ВЧК.

Членами комісії могли бути виключно комуністи з партійним стажем не менше двох років. До завдань комісії входив контроль за діяльністю всіх відділів ВЧК і її співробітників, перевірка скарг, що надходять, і заяв. Комісія відповідала за свої дії перед ВЧК. Їй надавалося право через Президію ВЧК вживати заходів щодо усунення недоліків в роботі апарату ВЧК і вимагати притягнення винних у зловживаннях до відповідальності аж до направлення до суду.

Голова комісії міг бути присутнім з правом дорадчого голосу на засіданнях Президії та Колегії ВЧК, на нарадах в її відділах. У разі незгоди контрольної-ревізійної комісії з рішеннями, прийнятими у конкретній справі, їх реалізація затримувалася до розгляду спірного питання Колегією ВЧК. Згідно положення, при губернських ЧК також повинні були організовуватися контрольні-ревізійні комісії в складі трьох членів, призначених від губчека [5, с. 199, 247–248].

Такі ж контрольні комісії або колегії створювалися при українських ЧК. Члени комісій мали найширші контрольні повноваження. Вони в будь-який час могли ознайомитися з роботою ЧК, перевірити окремі скарги та заяви, доповіді наявні матеріали губкомам або президії губкому, готували на розгляд партійних комітетів всі питання, пов'язані з діяльністю органів ЧК, давали пропозиції щодо поліпшення їх роботи.

Так, контрольна комісія, яка діяла в Глухівському повіті, доповіла парткому, що голова повітової ЧК на підставі підроблених документів провадив незаконні арешти. Злочинець був виключений із партії і відданий під суд ревтрибунала.

Комісія, створена Донецьким губкомом партії, також виявила випадки безпідставних арештів і інші порушення законності. Президія Харківського губкому в грудні 1919 р. отримавши матеріали контрольної комісії, визнав за необхідне провести ґрунтовне

очищення особового складу надзвичайної комісії, зобов'язав колегію ЧК уявити на найближче засідання губкому список всіх заарештованих з точним зазначенням причин арешту, категорично заборонив постачання співробітникам речей з фондів ревізованих товарів. Особливим пунктом губком зажадав від колегії губчека, щоб всі великі чекістські операції, всі вироки проводилися в життя тільки після подання губкому партії всіх матеріалів і згоди на те парткому [18, с. 56–58].

Діяльність контрольних комісій виступала як основна форма партійного контролю за надзвичайними комісіями. У випадках, коли було необхідно провести глибоку і всебічну перевірку діяльності ЧК, а члени контрольної комісії були не в змозі самі впоратися з цією роботою, партійні комітети створювали спеціальні комісії з відповідальних працівників-комуністів. Очолювали їх члени губкомів або члени президій губкомів. Нерідко ЦК КП(б)У доручав різним державним органам проводити перевірку діяльності ЧК та створював міжвідомчі комісії.

В армії і на флоті контроль за діяльністю особливих відділів комуністична партія здійснювала через Реввійськради, які є партійними органами в Червоній Армії. У положенні ВЦВК від 21 лютого 1919 р. вказувалося, що особливі відділи підконтрольні безпосередньо одному з членів Реввійськради і виконують всі вказівки, що виходять з цього органу [19, № 40, 105]. Представник особливого відділу ВЧК регулярно звітував перед ЦК РКП (б).

Партійний контроль за роботою особливого корпусу військ ВУЧК здійснювався через політвідділ цього корпусу, який підпорядковувався ЦК КП (б) У, колегіям ВЧК і ВУЧК. На чолі політвідділу стояв завідувач, який керував усіма політичними комісарами військ ВУЧК, які працювали в особливих батальйонах при губернських ЧК. Комісари контролювали підбір кадрів і стежили за правильним проведенням партійної лінії в військових частинах [18, с. 55].

Формою контролю за роботою ЧК була також звітність голів і колегій ЧК перед губкому партії. На партійних конференціях, засіданнях парткомів і загальних зборах заслуховувалися звіти і повідомлення керівників чекістських органів про стан справ в надзвичайних комісіях, про оперативну обстановку на місцях, про результати роботи, наводилися статистичні дані. Так, згідно з доповіддю про діяльність політбюро Криворізького повіту у серпні 1920 р. цим органом було заведено 40 справ по контрреволюції, 21 – по бандитизму, 11 – по посадовим злочинам, 1 – по спекуляції; взято в заручники 2 особи; за постановою політ-трійки розстріляно 3 [20, д. 3, л. 77].

Нерідко на місцях спостерігалися конфлікти між ЧК і парткомом, коли окремі керівники чекістських органів не виконували партійних рішень. У листі від 4 квітня 1921 року ЦК РКП (б) вказав на неприпустимість подібних ситуацій і зобов'язав голів і членів колегій ЧК тримати губкоми в повному курсі своєї роботи, робити їм періодичні доповіді, інформувати про отримувані завдання ВЧК, суворо узгоджувати

свою роботу з директивами ЦК РКП (б), які отримуються губкомом, котрі інформують про таке голів губернських ЧК [5, с. 437]. Вказівка ЦК РКП (б) було прийнято до керівництва і на Україні.

Важливе значення в здійсненні контролю за діяльністю ЧК з боку місцевих комітетів мали партійні атестації. Вони почали проводитися з осені 1918 р. на прохання Всеросійської ЧК. У листі ВЧК від 6 вересня до всіх губкомів містилося прохання вислати довідку про голову губернської надзвичайної комісії, яка б стала атестатом, виданим вашим комітетом [21, № 1, с. 10]. ВЧК мала на меті отримання відомостей про ділові якості і партійної приналежності голів ЧК і особового складу.

При ВУЧК для проведення атестації була створена Центральна атестаційна комісія, куди входили представники ЦК КП (б) У. У губерніях атестацію проводили колеги ЧК і представники губкомів. На кожного чекіста збирався матеріал, перевірялася не тільки його знання питань оперативної і слідчої роботи, а й відданість партії. Всі протоколи засідань колегій ЧК, як правило, посилялися для перегляду в відповідні парткоми.

Таким чином, органи ЧК були створені з ініціативи партії і перебували під її неподільним контролем. До кінця 1921 р. контроль за надзвичайними комісіями зосередився, головним чином, в колегіях ЧК. До складу колегій входили з правом вирішального голосу члени губкомів партії. Зазвичай ними були секретарі партійних комітетів.

ЦК КП (б) У в квітні 1921 р. розіслав всім губкомам і губернським ЧК циркуляр № 282, в якому вказав, що губкоми повинні забезпечити контроль і найтісніший зв'язок між губкомом і губчека. З цією метою ЦК запропонував: 1) обов'язково вводити до складу губкому з дорадчим голосом голови губчека там, де він не є членом губкому і не має вирішального голосу; 2) про всі найбільші справи, що перебувають у провадженні губчека і передбачуваних операціях голові губчека доводити до відома секретаря губкому; 3) на судових засіданнях губчека обов'язково бути присутнім одному з членів бюро губкому. Уже в 1921 р. всі голови губернських ЧК були або кандидатами, або членами губкомів партії [18, с. 64].

Секретним циркуляром ЦК РКП (б) № 216/153С від 18 травня 1921 р. встановлювався порядок притягнення до кримінальної відповідальності членів компартії. Нагляд за даною категорією справ ставиться в обов'язок партійним організаціям. Циркуляр був підтверджений наказом ВУЧК і розісланий по губерніях України. Однак, недотримання циркуляра, що надходять до центральних органів скарги на втручання парторганізацій в роботу судово-слідчих установ викликали до життя ще один, тепер уже ЦК КП (б) У, циркуляр № 479, де підтверджувався нагляд партійних організацій за залученням комуністів до кримінальної відповідальності. Він був прийнятий 13 жовтня 1921 р. і відтворював текст секретного циркуляра № 216/153С з невеликими змінами [13, д. 552, л. 164, 165].

Варто докладніше зупинитися на циркулярі ЦК КП (б) У № 479, зміст якого стосовно до органів ЧК зводилося до наступного:

1. Під час арешту комуністів чекісти змушені були ставити до відома про це відповідні парторгани не пізніше, ніж через 24 години після надходження справи до слідчої частини або арешту обвинуваченого. Повідомлення про порушення конкретної справи або арешт складалося за поданою до циркуляру формою № 1.

2. Органи ЧК мали заповнювати щомісячні відомості про рух справ комуністів і посилати їх до відповідних парткомів.

3. Прохання парторганів про надання можливості ознайомитися з ходом слідства і матеріалами у справі повинні були задовольнятися.

4. Органи ЧК зобов'язані були звільняти комуністів під поручительство членів партії, але лише в тому випадку, якщо у останніх був дозвіл на взяття арештованого на поруки від парткому або парткомісії.

5. Протягом 3-х днів після того, як партком або політвідділ отримав повідомлення про порушення справи проти комуніста, він був зобов'язаний винести свою думку про направлення справи в судовому порядку.

6. Думка парторганів про направлення і судові рішення у справі було партійної директиви для працівників ЧК, які є комуністами.

7. У разі незгоди ЧК або особливого відділу з думкою парторганізації питання передавався у вищу чекістську і партійну інстанцію.

8. Даний циркуляр регулював взаємовідносини між органами ЧК і партії в межах однакового територіального або армійського масштабу. Центральні чекістські органи зносилися безпосередньо з ЦК КП(б)У у справах цивільних комуністів і з Політичним управлінням Реввійськради – у справах військових комуністів.

Таємний циркуляр № 479 ЦК КП(б)У, з певними доповненнями в постанові Оргбюро ЦК і циркулярі № 534, поширювався також на Комуністичну Спілку Молоді України [13, д. 552, л. 165].

При вивченні збережених в архівах України кримінальних справ за звинуваченням комсомольців і комуністів кидається в очі, що папки з цими документами більш товсті, ніж подібні матеріали щодо звичайних громадян. Як правило, вони містять безліч заяв і скарг в різні державні і партійні органи. Останньою інстанцією, якщо до цього доходить, є ЦК КП(б)У.

Як головний аргумент на свій захист наводилися славне бойове або чекістське минуле і «вірність справі партії». Поки відбувалася перевірка, закінчення кримінальної справи затримувалося, порушувалися всі процесуальні терміни. На неприпустимість подібної практики вказувалося в циркулярі НКЮ УРСР № 221/59 від 26 листопада 1921 р. [13, д. 957, л. 60].

У документі, підписаному заступником Народного комісара юстиції Лебединським, заступником голови ВУЧК Балицьким і завідувачем відділу судового контролю НКЮ Янським йшлося, що затримка

закінчення справ по звинуваченню в різних злочинах членів партії створює багато незручностей, особливо у випадках заняття обвинуваченими відповідальних посад і викликає багато нарікань на органи слідства. Циркуляр наказував трибуналам і ЧК суворо стежити за дотриманням щодо цього роду справ місячного терміну провадження слідства, не зупиняючись перед притягненням винних у порушенні цих правил до відповідальності.

Комунисти жорстко розправлялися зі своїми товаришами по партії, що попалися на занадто нахабних хабарах, цинічних грабежах, великих посадових злочинах тощо. Але, як зауважив С.П. Мельгунов, узагальнивши численні свідчення очевидців, «все-таки это было лишь исключением из общего правила безнаказанности, и сколько случаев можно зарегистрировать, когда присуждаемые за уголовные деяния к расстрелу выпускались из тюрьмы и получали немедленно крупные назначения» [22, с. 179].

Колишній лікар Бутирській в'язниці (з квітня 1920 г.) писав про грабежі і хабарництво в ЧК, як про звичайне явище: «Берут взятки кто только может взять! Берут взятки со всякого, с кого можно взять! ..., произвол террора умеряется взяткой...» [23, с. 9] Лікар зазначає, що в Бутирці комунисти сиділи окремо від решти ув'язнених і недовго («місяць-другий») і знову отримували посаду [23, с. 10]. Про це ж свідчать матеріали, зібрані в збірнику «Че-ка» [11, с. 10], аналогічні факти призводять Григорій Аронсон [24], Ольга Чернова-Колбасина [25].

Більшовики не розкидалися кадрами, здатними проводити в життя їхню політику, що спирається на терор. Компартія стежила, по-перше, за реалізацією своєї політичної лінії і вже, по-друге, щоб діяльність чекістських органів не виходила за рамки, визначені новим радянським законодавством. Останній напрям контролю було підпорядковане першому, а в ряді випадків про нього взагалі не доводилося говорити.

Так, у Харкові в досліджуваній період чекістської роботою завідували Покко, Цикліс, Ізраїліт і Маєвський. Під їх керівництвом здійснювався весь той правовий «беспредел», який один з очевидців описує так: «Деятельность следователей проявлялась... в умножении денежных средств чрезвычайных комиссий. Проще говоря следователи занимались вымоганием и обиранием. Обирались и арестованные и свидетели. Если у последних было что взять, они, в свою очередь становились

арестованными и переходили в разряд обвиняемых... Исход дела зависел от размера взятки, от произвола, от личного настроения членов чрезвычайки, от случая, от чего угодно, – только не от справедливости» [10, с. 14, 15].

У Харкові чекісти широко застосовували тортури, які склалися з ошпарювання окропом, уколів під нігті, биття залізними шомполами тощо. Особливо відрізнявся своєю жорстокістю Ізраїліт. Тортурами він домагався «зізнань», результатом чого були нові арешти і тортури невинних. Але Ізраїліту було все ж далеко до Саєнко – коменданта ЧК, розташованої на вул. Чайковського, 16.

В. Сміренномудренській дає такий портрет коменданта: «Издерганный дегенерат, кокаинист, с браунингом в дрожащей руке, весь в пулеметных лентах, явный садист – он производил жуткое впечатление» [10, с. 23]. Його ім'я стало прозивним при описі жахів більшовицького терору [12, с. 32–47].

Судаков – комендант ЧК, яка перебувала на вул. Сумській, 47, ввів брудні і принизливі примусові роботи, при яких любив особисто бути присутнім. «Ему доставляло особое наслаждение смотреть, как почтенные люди, особенно духовного звания, занимались очисткой отхожих мест, выбирая нечистоты без лопаты, голыми руками» [10, с. 25].

Такий стан справ не було винятком. Аналогічну «роботу» органів ЧК можна було спостерігати по всій території України. Допустивши терор, більшовики вже не могли обмежувати поле його дії. Терор часто ставав некерованим, охоплюючи всі сфери життя, змінюючи психіку людей. На даному етапі контроль партії зводився лише до припинення деяких кричущих випадків порушення «революційної законності» в чекістських рядах.

Висновки. Основний напрям контролю за ЧК – спостереження за чітким проведенням політики придушення будь-якого опору режиму – було витримано більшовиками з усією послідовністю. Вирішуючи цю задачу, компартія спиралася також на державний контроль, що проводиться іншими органами, але в тому ж напрямку.

Можна зробити висновок, що в умовах однопартійної системи всі державні органи будувалися і діяли одночасно як органи партії, отже, партійний контроль за ЧК був в першу чергу перевіркою реалізації каральної політики більшовиків, що проводиться створеними ними надзвичайними органами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Известия ВЦИК от 8 февраля 1919 г.
2. Велидов А.С. Коммунистическая партия – организатор и руководитель ВЧК (1917–1920 гг.). М., 1967. 307 с.
3. Ленин В.И. и ВЧК: Сб. документов (1917–1922 гг.) 2-е изд. М. : Изд-во полит. лит., 1987. 642 с.
4. Известия ВУЦИК от 21 мая 1919 г.
5. Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917–1922 гг.): Сб. документов. М. : Госполитиздат, 1958. 511 с.
6. На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг.: Сб. док. и материалов. К. : Изд-во полит. лит. Украины, 1971. 391 с.
7. Отчет Цупрчрезкома за 1920 г. Харьков, 1920.
8. Особая комиссия по расследованию злодеяний большевиков, состоящая при Главнокомандующем вооруженными силами Юга России. Б. м., 1919. 19 с.
9. Авербух К.К. Одесская «Чрезвычайка»: Большевицкий застенек. Ч.1. Кишенев, 1920.
10. Олень. Ужасы чрезвычайки: Большевицкий застенек в Харькове и Царицыне. Ростов-на-Дону, 1919. 32с.
11. Че-ка: Материалы по деятельности чрезвычайных комиссий. Берлин : Изд. Центр. Бюро партии соц.-рев., 1922. 225 с.

12. Провинциальная чека: Сборник ст. и материалов: Спецвыпуск журнала «Клио». Харьков, 1994. 120 с.
13. ЦГАВО Украины. Ф. 8. Оп. 1.
14. Россе Жак. Справочник по ГУЛАГу: В 2 ч. 2-е изд. М. : Просвет, 1991. 548 с.
15. Волков С. На углях великого пожара. М. : Мол. Гвардия, 1990. 238 с.
16. СУ РСФСР. 1918.
17. Известия ВЦИК от 8 октября 1918 г.
18. Голіченко В.Д. Парти́йне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України. Київ: вид-во Київського ун-ту, 1968. 180 с.
19. Известия ВЦИК от 21 февраля и 17 мая 1919 г.
20. ЦГАВО Украины. Ф. 182. Оп. 1.
21. Еженедельник ЧК. 1918.
22. Мельгунов С.П. Красный террор в России, 1918-1923. М. : СП «РИУСО», 1990. 253 с.
23. Долой чрезвычайки. Б.м., 1921. 19 с.
24. Аронсон Г. На заре красного террора. Берлин, 1929. 240 с.
25. Чернова-Колбасина О.Е. Воспоминания о советских тюрьмах. Берлин : Изд. Парижской Группы Содействия партии соц.-рев., 1921. 33 с.